

Constantin Despotopoulos, *Études sur la liberté*, Paris, Marcel Rivière, 1974, 153 σελ. + 2 Παραρτήματα.

Μετά τὸ βιβλίο τοῦ M. J. de Carvalho «Θεὸς καὶ ἐλευθερία», ποὺ παρουσιάσαμε στὴ «Φιλοσοφία» 3 (1973) — στὸ ὁποῖο ἡ ἐλευθερία ἐδράζεται σὲ βάση θρησκευτική κι ἡ ἀκτίνα τῆς εἶναι ἡ περιοχὴ τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς — δίνομε σήμερα σύντομη ἀνάλυση ἐνὸς ἀκόμη γαλλικοῦ βιβλίου γιὰ τὴν ἐλευθερία.

Τὸ ἔργο τοῦ Κ. Δεσποτόπουλου εἶναι σειρά μελετῶν ποὺ φωτίζουν πολυφωνικά, ἀλλὰ δίχως λογομαχίες, τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας. Οἱ σχηματικὲς κατατάξεις ὑπερβαίνονται μὲ τὴν ἀπόρριψη κάθε εἴδους φανατισμοῦ μονοπολιτικοῦ ἢ μονοϊδεολογικοῦ καὶ κάθε κατηγοριακῆς διαμόρφωσης τῆς συνείδησης. Ἀλλωστε ὁ ψυχολογισμὸς, ὁ κοινωνιολογισμὸς, ὁ πρωτοτυπισμὸς — σὲ βάρος τῆς ἀντικειμενικότητας — συνιστοῦν γιὰ τὸ συγγραφέα διαγνωστικὴ τῆς ἐποχῆς, τὴν ὁποία ἀντικρούει ἀπὸ τὴν ἀρχή, γιὰ νὰ υἱοθετήσῃ μιὰ διαλεκτικὴ θεώρηση τῆς ἐλευθερίας, φιλοσοφικὴ καὶ πολιτειολογικὴ. Σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση τὸν οἰακοστροφεῖ προνομιακὰ καὶ ἡ διπλῇ, νομικὴ καὶ φιλοσοφικὴ, κατάρτισή του.

Ἀπὸ τὴν ἀφιέρωση — στὸν ἐλληνικὸ λαὸ «πρωτότοκο τῆς ἐλευθερίας» — προδηλώνονται ἡ ἠθικὴ ποιότητα καὶ τὸ βεληνεκὲς τοῦ ἔργου. Ἐξ ἄλλου ἀποκαλυπτικὴ τόσο γιὰ τὴν μέθοδο ὅσο καὶ γιὰ τὴν ὑφή τῆς σκέψης εἶναι ἡ ἄρνηση τῆς προσκόλλησης σὲ αὐθεντίες.

Στόχος τοῦ συγγραφέα, ὅπως δείχνουν τόσο τὰ εἰδικὰ κεφάλαια, ὅσο καὶ ἡ σχέση του μετὰ τὸ πυρηνικὸ θέμα τοῦ βιβλίου, εἶναι ἡ συνδιάνοση ὅλων τῶν ἀπόψεων τῆς ἐλευθερίας. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀνιχνεύομε τὴν πλατωνικὴ πνοή — στὸ ἔργο τοῦ Πλάτωνος διαπερνᾷ τοὺς φαινομενικὰ ἀνεξάρτητους διαλόγους καὶ τοὺς ἐνώνει μὲ τὸν ἄξονα τῆς σκέψης — ποὺ ἄλλωστε καὶ θεματολογικὰ τρέφει τὸ στοχασμὸ τοῦ Κ. Δεσποτόπουλου (π.χ. τὸ πρόβλημα τῆς ὑπερβατικότητας τῶν ἀξιῶν).

Δεύτερη ἐπίδραση (ἡ σκέψη-πηγή, μνημονεύεται καὶ ὀνομαστικὰ στὴ μελέτη) εἶναι ἡ πρακτικὴ φιλοσοφία τοῦ Kant : στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου ἡ ἐλευθερία ἀναλύεται ὡς ἀρχὴ ἀνθρωπολογικὴ, ἐπισημαίνεται ἡ ἀδυνατότητα ὀρισμοῦ τῆς καὶ ἡ δυνατότητα ἐνδειξῆς τῆς ἀπὸ τὸν πρακτικὸ λόγο. Ἀκόμη, χαρακτηριστικὴ τῆς κίνησης τῶν ιδεῶν στὴ διαπραγμάτευση κάθε θέματος εἶναι ἡ ὑπαρξὴ σὲ κάθε κεφάλαιο μιᾶς πρότασης, ποὺ ἀποτελεῖ εἶδος κατηγορικῆς προσταγῆς καθοδηγητικῆς τῆς πράξης.

Ἡ τρίτη σχέση ποὺ ἀνιχνεύσαμε ἀνήκει στὴ σύγχρονη φιλοσοφία : πρόκειται γιὰ τὴ σκέψη τοῦ G. Marcel, ποὺ συναντήσαμε στὴν ιδέα τῆς συνάρτησης ἐλευθερίας καὶ θέλησης (προβληματικὴ τῆς αὐτοθυσίας) καὶ ἐλευθερίας — Εἶναι, σὲ ἀντιδιαστολὴ ἀπὸ τὴν ιδέα τοῦ περιορισμοῦ στὴ διάσταση τοῦ ἔχειν (προβληματικὴ τῆς ιδιοκτησίας).

Σημειώσαμε ἐνδεικτικὰ τρεῖς συγγένειες ὄχι γιὰ νὰ ὑπομνηματίσωμε τὸ ἔργο τοῦ Κ. Δεσποτόπουλου, ἀφοῦ θεωροῦμε μάλιστα ἀπὸ τίς βασικὲς ἀρετὲς του τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸ ὑποσημειωτικὸ φορτίο, ἀλλὰ γιὰ νὰ ὀριογραφήσωμε τὴν πνευματικὴ περιοχὴ μέσα στὴν ὁποία ἐντάσσεται : ὀπλίτης τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἐραστὴς τοῦ ἁδολου λογισμοῦ ὁ Κ. Δεσποτόπου-

λος αναλαμβάνει κι αυτός τὸν «καλὸν κίνδυνον» τῆς ἠθικῆς σκέψης. Καὶ σήμερα κάτι τέτοιο εἶναι καὶ παράτολμη κι ἀναπόδραστη ἐπιχείρηση γιὰ ποικίλους λόγους.

Δομὴ καὶ θέματα.

Νομίζουμε ὅτι τὸ τέταρτο κεφάλαιο «Ἐλευθερία καὶ Δικαιοσύνη», — γραμμένο τὸ 1969, ζυμωμένο ὁμως ἀπὸ τὶς κραυγές τοῦ 1968 στὴ Γαλλία — ποὺ ἀποτελεῖ θεμελιακὴ κριτικὴ τοῦ σήμερα, ἔπρεπε νὰ προταχθῇ στὴν ὅλη διάταξη τῶν κεφαλαίων. Σημαντικὰ εἶναι τὰ σχετικὰ μὲ τὴν κολυσσημία τοῦ ὅρου ἐλευθερία, καθὼς καὶ ὁ φωτισμὸς — ἀντίθετα ἀπὸ τὴν κοινὴ γνώμη — τῆς ἀντιμεταχωρητικῆς σχέσης ἐλευθερίας καὶ δικαιοσύνης (ἡ δευτέρη ἔχει τὶς διαστάσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ὥστε ὁ σεβασμὸς ἢ ὁ βιασμὸς τῆς ν' ἀντανακλοῦν στὴ σφαῖρα τῆς ἐλευθερίας). Μὲ τὴ διάταξη ποὺ ἀναφέραμε ἡ μελέτη θὰ εἶχε ὁμόζυγο κλείσιμο στὸ κεφάλαιο «Ἡ σημερινὴ πολιτικὴ κοινωνία», ὅπου ἀπαντᾷ, ἄριστα αἰτιολογημένη, ἡ θέση τοῦ Δεσποτόπουλου πάνω στὰ σημερινὰ προβλήματα. Στὸ τέταρτο κεφάλαιο σημειώσαμε — ἀπὸ πλευρᾶς περιεχομένου — μιὰ ἔνσταση : ἡ ἐνοχοποίηση τῆς ἐκλαϊκευμένης διάδοσης τῆς θεωρίας τοῦ Φρόυντ δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὰ σύγχρονα κινήματα τῆς ἀπελευθερωτικῆς ἰδεολογίας· ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὀνόματα τῶν ἐπιγόνων — Markuse, Reich — ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐνταχθοῦν ἐδῶ, θὰ ἦταν ἀναγκαῖο νὰ ἐρευνηθοῦν τὰ βαθύτερα κοινωνικὰ αἷτια τοῦ ἀποραλισμοῦ. Θυμίζουμε πάντως ὅτι μὲ τὸ Markuse, καὶ μὲ εἰδικὸ στόχο τὸ «Ὁ μονοδιάστατος ἄνθρωπος» ἔχει ἀσχοληθῇ ὁ Δεσποτόπουλος σὲ μελέτη πρωτοδημοσιευμένη στὸ «Archives de Philos. de Droit» 1969 (ἀναδημ. στὰ *Μελετήματα Πολιτικῆς Φιλοσοφίας*, 1975).

Θέση τοῦ πρώτου κεφαλαίου εἶναι ἡ ἀποψη ὅτι ἡ εἰσβολὴ τοῦ ἀνθρώπου στὸν κόσμον εἶναι καὶ ἐξανθρωπισμὸς τοῦ καὶ διάνοιξη τῆς τέταρτης διάστασης τοῦ κόσμου, δηλαδὴ τῆς ἱστορίας. Ἡ διαλεκτικὴ σκέψη ἀποκαλύπτεται ἀποκαλύπτοντας τὸ «παράδοξο» τῆς ἐλευθερίας : Ἡ ἐλευθερία πηγάζει ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο — Ὁ ἄνθρωπος γίνεται ἄνθρωπος μὲ τὴν ἐλευθερία — Ἱστορία εἶναι ἡ συνέπεια καὶ συνέχεια τῆς πρώτης ἀπελευθέρωσης τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ ζῶδες μὲ τὴν ἀρνητικὴ πράξη στὴν ἐπιθυμία, ἡ ὁποία δυνατοποιεῖ τὴ δημιουργικότητα.

Δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὸ δογματικὸ ἱστορισμὸ τοῦ Ἐγέλου, ἀλλὰ γιὰ μιὰ αἰσιόδοξη ἀνθρωπολογικὴ φιλοσοφία. Ἡ ὀργανικὴ διάταξη τῶν προβλημάτων ὁδηγεῖ στὴ φανέρωση τοῦ δεύτερου «παράδοξου» τῆς ἐλευθερίας : ἡ ἐλευθερία ὡς δύναμη δημιουργίας διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἐλευθερία-πρωτοβουλία, κι αὕτὴ ἡ τελευταία, ποὺ ἀνήκει ἀναπόφευκτα στὸν ἄνθρωπο, εἶναι καὶ ὡς παραίτηση ἀπὸ τὴν ἐλευθερία πράξη ἐλευθερίας. Ἡ ὄντολογικὴ διερεύνηση τῆς ἐλευθερίας συμπίπτει μὲ τὴν ἠθικὴ στὴ σχέση ἐλευθερίας-θέλησης (αὐτοθυσία). Ἡ πιστοποίηση τῆς θεμελιακῆς ἀντινομίας ποὺ βαραίνει πάνω στὴν ἀνθρώπινη ὕπαρξη (ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀναπόδραστα ἐλεύθερος — ἡ ἐλευθερία του εἶναι ἀνεπαρκὴς) δὲν ὠθεῖ τὸ Δεσποτόπουλο σ' ἄγονες — «ὑπαρξιακῆς» ὕψους — θεωρήσεις τῆς ἀνθρώπινης ἐπιχείρησης. Καὶ ἡ σισύφεια προσπάθεια ἔχει κέρδος μακροπρόθεσμο τὴν ἱστορία καὶ τὸν πολιτισμό.

Τῇ σχέσῃ ἱστορίας καὶ πολιτισμοῦ ὁ Δεσποτόπουλος βλέπει δυναμικά καὶ ὄχι μὲ τὸ σχῆμα «γένος-εἶδος»: ὁ προσδιορισμὸς τῶν ἐννοιῶν εἶναι ἀμοιβαῖος: Οἱ ὅροι *culture* καὶ *civilisation* χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ ἀποδώσουν ὁ πρῶτος τὴν ὑλοποιημένη ἀποψη τῆς δημιουργίας (πνευματικὸς καὶ τεχνικὸς πολιτισμὸς ποὺ διέπει τὴν ἱστορία) καὶ ὁ δεύτερος τὸν ἠθικὸ πολιτισμὸ (θεσμοὶ συμπεριφορᾶς). Ὁ πρῶτος ἀφορᾷ στὰ ἔργα, εἶναι, θὰ λέγαμε, συνώνυμος τῆς «ποιήσεως», ὁ δεύτερος ἀφορᾷ στὴν πράξη.

Οἱ δύο ἐννοιες εἶναι συνιστῶσες τῆς ἐννοίας τῆς κοινωνίας, τὴν ὁποία συναντᾷ ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ὄντολογικὴ διερεύνηση τῆς ἐλευθερίας. Ἡ κοινωνία, ὡς ὅρος γιὰ τὴν ἐκκόλαψη καὶ ἀνάπτυξη τῆς ἐλευθερίας, καὶ οἱ κίνδυνοι τῆς ἐλευθερίας μέσα στὴν κοινωνία εἶναι θέμα ποὺ ἰδιαίτερα ἀπασχολεῖ τὸν Δεσποτόπουλο. Στὸ ἴδιο κεφάλαιο γίνεται εἰδικὴ ἐξέταση τῶν λόγων τῆς ἠθικῆς θεμελίωσης τῆς κοινωνίας — δηλαδὴ ἐκτὸς ἐκείνων τοῦ ἐγωιστικοῦ ὠφελιμισμοῦ, τοῦ ζῆν καὶ τοῦ εὖ ζῆν — καὶ ἄρα τῆς σύστασης καὶ λειτουργίας μιᾶς πολιτικῆς κοινωνίας. Ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου λογίζεται ἀπὸ τὸν Δεσποτόπουλο ὡς ἀλγεβρικὸ ἄθροισμα παραλείψεων καὶ πράξεων. Ἡ ἠθικὴ τῆς ὁλοκλήρωσης εἶναι ἡ τρίτη θεμελίωση τῆς κοινωνίας (αὐτὴ ἡ θέση ἀποτελεῖ καὶ σύλληψη ποὺ ἔκανε ὁ συγγραφέας στὰ εἴκοσὶ τοῦ κιόλας χρόνια).

Βασισμένη πάνω στὴν ἀδιαφιλονίκητὴ ἀρχὴ *ubi societas ibi jus* εἶναι ἡ διαπραγμάτευση τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου. Ἀφοῦ ὑπενθυμίσαμε ὅτι ὁ Δεσποτόπουλος ἔχει γράψει ἐλληνικὰ μιὰ *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου* (1953), ἀναφέρομε τὰ πρωτότυπα σημεῖα τῆς προβληματικῆς: α) ὁ ὅρισμός τοῦ δικαίου ὡς συνόλου ὄχι μόνον κανόνων ἀλλὰ καὶ πράξεων, β) ὁ χαρακτηρισμὸς «ὑποκειμενικὸ δίκαιο»: τὸ δίκαιο ὑποκειμενικοποιεῖται, ἀφ' ὅτου γίνεαι δίκαιο τοῦ συνειδητοῦ ὑποκειμένου, γ) ἡ συνάφεια δικαιώματος καὶ ὑποχρεώσεως, δ) ἡ διάκριση σὲ κανόνες ἐκχωρητικοὺς καὶ ἐπιτακτικοὺς (προστακτικοὺς ἢ ἀπαγορευτικοὺς): οἱ ἐκχωρητικοὶ κανόνες, γιὰ νὰ εἶναι ἀποτελεσματικοί, εἶναι ἐπιτακτικοί στὴν κατεύθυνση τῶν ἄλλων.

Τῇ σχέσῃ δικαίου καὶ ἐλευθερίας ὁ Δεσποτόπουλος ἀντιμετωπίζει δίχως μονοπλευρισμοὺς καὶ μεροληπτικὰς ὑπερβολὰς: μὲ ἰσχυρὰ κριτήρια ἀπορρίπτει τὶς ἀπόψεις πού, ἄμοιρες ἀπὸ τὴν καθολικὴ σύλληψη τοῦ δικαίου, παραθεωροῦν τὴν ἰδέα τῆς ὑπαρξῆς τῆς ἐλευθερίας μέσα στὸ δίκαιο. Ἡ αὐτονομία, ἔτσι, δὲν ἔχει τὸ περιεχόμενο τῆς καντιανῆς, εἶναι μέρος τοῦ δικαίου.

Ὁ Δεσποτόπουλος δὲν θεωρεῖ ἀντίμαχα, ἀλλὰ συμπληρωματικὰ μεγέθη τὸν αὐτοκαθορισμὸ καὶ τὸν ἑτεροκαθορισμὸ: τὸ δίκαιο εἶναι αὐτοκαθορισμὸς καὶ ὀργανωμένος ἑτεροκαθορισμὸς (ἐγκαθίδρυση τῶν θεσμῶν τῆς νομοθεσίας, τῆς διοίκησης καὶ τῆς συμφωνίας), μὲ ἐπιπτώσεις τοῦ δευτέρου στὸν πρῶτο καὶ πρὸς μείωση — πράγμα ποὺ ὅλοι οἱ μελετητὲς παραδέχονται — καὶ πρὸς αὔξηση, ὅπως ἐπιμένει ὁ Δεσποτόπουλος. Σημειώνομε τὸ ἐνδιαφέρον συμπέρασμα αὐτῆς τῆς προβληματικῆς: ἡ ἔκταση τῆς ἐλευθερίας-αὐτονομίας, ἡ ἀπόδοση τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, ὁ βαθμὸς ἀποτελεσματικότητος στὴν προάσπιση τῆς ἐλευθερίας εἶναι κριτήρια τῆς ποιότητος ἑνὸς κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ καθεστῶτος (σελ. 63). Στὰ ἐπὶ μέρους θέματα ἡ διερεύνηση δὲν εἶναι ἀπλῶς κοινωνιολογική: ὁ Δεσποτόπουλος δίνει τύπους γιὰ ὀρισμένα προβλήματα, ὅπως:

α) οί αρμοδιότητες της νομοθεσίας, πού ἐκδηλώνονται μὲ ἀποτελεσματικότητα καὶ διακριτικότητα στὶς ἰδιαίτερες σχέσεις τῶν ἀτόμων, β) ὁ θεσμὸς τῆς συμφωνίας (οἱ μελετητὲς διχάζονται καὶ ἄλλοι θεωροῦν ὅτι, ἡ συμφωνία εἶναι γιὰ τοὺς συμβαλλόμενους ἔκφραση αὐτονομίας, ἄλλοι ἑτερονομίας· ὁ Δεσποτόπουλος τέμνοντας τὴ μέση ὁδὸ δέχεται, ὅτι πρὶν γίνει, ἡ συμφωνία εἶναι ἔκφραση αὐτονομίας, ἀφότου γίνει, ἑτερονομίας), γ) ἡ ἄποψη γιὰ τὴν ἀξία τῆς νομοθεσίας (ὑπεροχὴ τῆς νομοθεσίας πάνω στὴ διοίκηση· παραδειγματολογικὴ πηγὴ ὁ Πλάτων τῆς *Πολιτείας* καὶ τῶν *Νόμων*).

Στὸ θέμα τῶν ἐπιπτώσεων τῆς ἑτερονομίας πάνω στὴν ἐλευθερία-αὐτονομία τὰ ἐνδιαφέροντα σημεῖα ἀφοροῦν στὴ συμβολὴ τῆς ἑτερονομίας γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου (καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καὶσχόλη), στὴν ἱκανοποίηση τοῦ ἠθικοῦ αἰτήματος τῆς διακριτικότητας τῶν ὀργάνων τῆς ἑτερονομίας (προστασία τῆς ἰδιωτικῆς σφαίρας τῆς ὑπαρξης).

«Ὁ ἄνθρωπος», λέει ὁ Δεσποτόπουλος, «εἶναι ὄν ἀναπόδραστα προορισμένο γιὰ τὴν ἠθικότητα» (σελ. 102). Ἡ ὄντολογικὴ διερεύνηση ἀρμονίζεται μὲ τὴν ἀξιολογικὴ. Ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου ἀντιμετωπίζει ἀξιολογικὰ τὴν πραγματικότητα καὶ ἀνακαλύπτει ἀντίστοιχες δυνατότητες. Ἐπιλέγει μιὰ ἀπὸ αὐτὲς καὶ τὴν ἀνάγει σὲ δέον. Ἐτσι στρέφεται δεοντικὰ πρὸς τὴν πραγματικότητα, ἐφαρμόζει τὸ δέον καὶ δημιουργεῖ νέα πραγματικότητα. Ἡ ἀντίθεση ὄντος (χωροχρονικοῦ) καὶ δέοντος γεφυρώνεται μὲ τὴν ἔννοια τοῦ δυνατοῦ.

Ἡθικὴ εἶναι καὶ ἡ διαπραγμάτευση τῶν θεμάτων τοῦ τρίτου κεφαλαίου, ὅπου ἀντιμετωπίζονται προβλήματα σχετικὰ μὲ τοὺς τέσσερις θεσμοὺς: ἰδιοκτησία, ἐργασία, παιδεία, οἰκογένεια. Χαρακτηριστικὰ ἐδῶ εἶναι ἡ κίνηση τοῦ στοχασμοῦ, πού παράγει τὴ μιὰ ἔννοια ἀπὸ τὴν ἄλλη —βρίσκει τὸν ὀργανικὸ σύνδεσμο τοῦ ἑνὸς θεσμοῦ μὲ τὸν ἐπόμενο— καὶ ὁ φωτισμὸς τοῦ διαφορούμενου τῶν ἐννοιῶν. Σχετικὰ μὲ τὴ μελέτη τοῦ πρώτου θεσμοῦ θὰ σημειώναμε καὶ τὴν ἐκλεκτικὴ συγγένεια πού παρουσιάζει ὁ ἠθικὸς προσανατολισμὸς μὲ τὴν ἀνακοίνωση τοῦ I.N. Θεοδωρακόπουλου, «Ὁ φιλοσοφικὸς ὁρισμὸς τῆς ἰδιοκτησίας», ΠΑΑ 49 (1974), καὶ μὲ τὰ ἔργα τοῦ G. Marcel *Être et avoir* καὶ *Les hommes contre l'humain*. (Σχετικὰ μὲ τὸ πρῶτο πάντως ἀναφέρομε ὅτι εἶναι μεταγενέστερο τοῦ ἔργου τοῦ Δεσποτόπουλου, *Ἡ ἔννοια τοῦ δικαιώματος* (διδαστορικὴ διατριβὴ τοῦ 1939), ὅπου καὶ ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορὰ ἡ θεωρία τῆς διαφορᾶς εἶναι - ἔχειν). Βασικὴ θέση τοῦ Κ. Δεσποτόπουλου εἶναι ἡ ἰδέα τῆς περιορισμένης ἰδιοκτησίας (ἀντίθετη καὶ ἀπὸ τὸ κληρονομικὸ δικαίωμα), πού ἀνταποκρίνεται στὴν αὐθεντικὴ ἀνθρώπινη κατάσταση καὶ θεμελιώνει ψυχολογικὰ καὶ πρᾶξιολογικὰ τὴν οἰκονομία. Ἡ σοσιαλιστικὴ ἄποψη εἶναι ἀποδεκτὴ ὡς ἐξυπηρετικὴ καὶ τῆς ἀποφυγῆς τῆς ἀκρότητας.

Τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἰδιοκτησίας στὴ διερεύνηση τῆς ἐργασίας συνιστᾷ ἡ ἔννοια τῆς σπανιότητος τῶν ἀγαθῶν. Στὴν προβληματικὴ αὕτὴ ἀπαντοῦν: ἡ διάκριση πράξης-ποίησης, ἡ ἀντινομικὴ συνέπεια τῆς ἐργασίας στὸ πεδίο τῆς ὑπαρξης καὶ μέσα στὸ δίκαιο (κόπος, πλήξη, ἀλλοτρίωση, ὁ ἄνθρωπος-σκοπὸς τοῦ δικαίου καὶ λειτουργὸς τοῦ δικαίου). Τὴ διαλλακτικὴ στάση ἀποκαλύπτουν ἡ ἄποψη γιὰ τὴν ὑπο-

λογισμένη άνοχή τής όκνηρίας (βλ. και Lafargue, *Le droit à la paresse*) και ή θεώρηση τής γραφειοκρατίας ως μορφής διοίκησης άξιολογικά ούδέτερης (όταν βέβαια δέν είναι δημοκρατία, *bureaucratie* = *bougreaucratie*).

Ή κατηγορική προσταγή του Κ. Δεσποτόπουλου για τήν εργασία (ουσιαστική εκδήλωση τής ύπαρξης και έξόφληση του χρέους στην κοινωνία) είναι και ή άποψη που άνοίγει τή μελέτη για τò θεσμό τής παιδείας. Τήν έννοια τής παιδείας διερευνά ό Κ. Δεσποτόπουλος με άναφορά σέ τέσσερις περιοχές αντίστοιχες σέ τέσσερις σκοπούς : α) ζωικός δυναμισμός του άτόμου και ανάπτυξη του, β) εργασία και καλλιέργεια τής ίκανότητας γι' αυτήν, γ) αύταξία του ανθρώπου και προτεραιότητα αυτής τής αρχής άπέναντι στην ιδιότητά του ως «ύπαλλήλου», δ) πολιτική ζωή και προετοιμασία του άτόμου για τήν ένεργητική μετοχή σ' αυτήν.

Στή διαπραγμάτευση του τέταρτου θεσμού σκιαγραφούνται, ένώ πραγματικά λειτουργούν ως προσκλητήρια για έγρήγορση πνευματική, προβλήματα τής οικογένειας, όπως : ή σχέση των μελών της, ή άνύπαντρη μητέρα κ.ά. Βασικές ήθικες αρχές είναι : ή πρωταξία τής ζωής και ή ιερότητα τής μητρότητας.

Άπ' όσα προηγήθηκαν γίνεται φανερό πώς ή σειρά των μελετών του Κ. Δεσποτόπουλου για τήν έλευθερία άνήκει σέ κείνο τò είδος τής πνευματικής εργασίας που όσο πάει και γίνεται πιο σπάνιο : στους μονοδιαλόγους με τὰ προβλήματα, που έχουν τή σφραγίδα τής βιωματικής γνησιότητας και του φιλελεύθερου κριτικού λογισμού. Τέτοιες βέβαια μελέτες δέν προσφέρονται για τούς όποιουσδήποτε έγκλειστους του πνεύματος (τούς επιστημονικά εξειδικευμένους, τους πολιτικά στρατευμένους), είναι όμως τόσο δυναμικά άπευθυνόμενες σέ πολλούς όσο πραγματικά λιγότερο κατευθυνόμενες από μερικευμένα «πιστεύα» και σκοπιμότητες.

Άθηναι

Άννα Κελεσίδου-Γαλανού

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑΙ

WERNER HEISENBERG † 1.2.1976

Ὁ Werner Heisenberg ἐγεννήθηκε στὸ Würzburg στὰ 1901. Ὁ πατέρας του ἦταν ὁ διάσημος καθηγητὴς τῆς βυζαντινῆς καὶ νέας ἐλληνικῆς γλώσσας στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου August Heisenberg. Ὁ Heisenberg ἐχαρακτήρισε τὸ Βυζάντιον ὡς τὸ ρωμαϊκὸ κράτος τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους ποὺ ἐγινε χριστιανικόν. Ἡ σύλληψη αὐτῆ τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ του εἶναι ἡ μόνη ποὺ ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα.

Ὁ υἱὸς Heisenberg ἄρχισε νὰ διακρίνεται ἐνωρὶς καὶ ἤδη ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Γυμνασίου γιὰ τὶς ἐξαιρετικὲς πνευματικὲς του ἱκανότητες. Ἡ γνώμη τῶν καθηγητῶν του εἶναι ὅτι «ἐπιτυγχάνει ἐξαίρετα ἀποτελέσματα μὲ παίζουσα εὐκολία. Τὰ ἀποτελέσματα αὐτὰ δὲν κοστίζουν καμμία προσπάθεια καταβολῆς δυνάμεων. Ὁ μαθητὴς εἶναι ἐπίσης τακτικός, αὐτοσυνείδητος καὶ θέλει πάντοτε νὰ διακρίνεται».

Ἦδη στὰ 1929 ὁ Heisenberg ἔδωκε μαθήματα στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Σικάγου «περὶ τῶν φυσικῶν ἀρχῶν τῆς θεωρίας τῶν Κβάντα». Ἦδη ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο ἄρχισε νὰ ἀσχολῆται μὲ τὴ Φυσικὴ. Ἦταν ἐξ ἀρχῆς γι' αὐτὸν μία ἀποκάλυψη ὅτι τὰ Μαθηματικὰ ταιριάζουν μὲ τὴν ἐμπειρία μας. «Ἡ γνώση αὐτῆ, ὅπως ἔμαθα στὸ σχολεῖο, εἶχε ἤδη ἀποκτηθῇ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, ἀπὸ τὸν Πυθαγόρα καὶ τὸν Εὐκλείδη. Ἐδοκίμασα, στὴν ἀρχὴ παρακτινοῦμενος ἀπὸ τὰ μαθήματα τοῦ κυρίου Wolff, ὁ ἴδιος τὴν ἐφαρμογὴ τῶν Μαθηματικῶν καὶ εὗρηκα τὸ παιγνίδι αὐτὸ μεταξὺ Μαθηματικῶν καὶ ἄμεσης ἐμπειρίας τουλάχιστον τόσο διασκεδαστικὸ ὅσο καὶ ὅλα τὰ ἄλλα παιγνίδια».

Ἀπὸ τὶς πνευματικὲς ἐπιδράσεις ποὺ ἐδέχθη κατὰ τὴν σταδιοδρομία του ὁ Heisenberg ἡ σημαντικώτερη ἦταν ἡ ἐπίδραση ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν. Τοῦτο φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὸ ἔργο του ποὺ ἐξεδόθη στὰ 1958 καὶ ἔχει τὸν τίτλο «Ἐνιαία θεωρία τῆς ὕλης». Τὸ ἔργο τοῦτο ἐξεδόθη ἐξ ἀφορμῆς τῆς εἰκοστῆς ἐπετείου ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Max Plank, ὁ ὁποῖος ἦταν ἐπίσης Πλατωνικός. Στὸν πανηγυρικὸ ποὺ ἐξεφώνησε τότε ὁ Heisenberg δὲν ἄφησε καμμία ἀμφιβολία περὶ τοῦ ὅτι ἡ θεωρία του περὶ ὕλης εἶναι ἡ συνεπὴς συνέχιση τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας. «Τὰ ἄτομα ἦταν γιὰ τὸν Δημόκριτο τὸ κατ' ἐξοχὴν δεδομένο, ἦταν ἀδιαίρετα, ἀμετάβλητα, τὸ ὄντως ὄν, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἔπρεπε νὰ ἐξηγηθοῦν τὰ πάντα, καὶ τὸ ὁποῖον δὲν χρειαζόταν ἄλλη περαιτέρω ἐξήγηση. Καὶ ὁ Πλάτων παρέλαβε οὐσιαστικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ θεωρία. Τὰ τέσσερα στοιχεῖα: γῆ, ὕδωρ, ἀήρ καὶ πῦρ, ἀνταποκρίνονται σ' αὐτὸν σὲ τέσσερα εἶδη μικροτάτων σωματιδίων. Αὐτὰ τὰ στοιχειῶδη σωματίδια εἶναι κατὰ τὸν Πλάτωνα μαθηματικὰ βασικὰ μορφώματα μὲ ὑψηλὴ συμμετρία. Ὅμως αὐτὰ τὰ σωματίδια δὲν εἶναι στὸν Πλάτωνα ἀδιαίρετα. Εἶναι δυνατόν νὰ διαιρεθοῦν σὲ τρίγωνα καὶ νὰ ξαναοικοδομηθοῦν ἀπὸ τρίγωνα. Τὰ ἴδια τὰ τρίγωνα δὲν εἶναι ὕλη, εἶναι μόνον μαθηματικὴ μορφή. Στὸν Πλάτωνα λοιπὸν τὸ στοιχειῶδες σωματίδιον δὲν εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν δεδομένο, τὸ ἀμετάβλητο καὶ τὸ ἀδιαίρετο. Τοῦτο χρειά-

